

Lietuvos istorijos istoriografija

ISTORIOGRAFIJA VILNIAUS UNIVERSITETE 1803–1832 M.: TARP ŠVIETIMO IR ROMANTIZMO

MEČISLOVAS JUČAS

Rusijoje XIX a. pradžioje pūstelėjo liberalizmo vėjai: buvo įkurta Švietimo ministerija (1817 m.), o 1803 m. visa Rusijos imperija buvo padalyta į šešias mokymo ir mokslo sritis, kurioms vadovavo šeši imperijos universitetai, turėję statutus, kuriuose buvo atsižvelgta į konkrečias mokymo sąlygas. Rusijos švietimo sistamai darė didžiulę įtaką Edukacinė komisija. Vilniaus universitetui buvo patikėta vadovauti švietimui ir mokslui aštuoniose vakarinėse gubernijose: Vilniaus, Gardino, Minsko, Volynės, Podolės, Kijevo, Mogiliovo, Vitebsko ir Balstogės sričiai. Visose vakarinėse imperijos žemėse buvo palikta katalikiška ir lenkiška mokykla. Vilniaus universitetas, kuriame daugiausia buvo lenkų profesūros, tapo lenkų patriotizmo centru. Bet lenkų humanistinei kultūrai plisti labai trukdė technikos ir gamtos mokslų pirmumas ir vokiečių-astrų profesorių grupė, rėmusi vokiečių įtaką.

Švietimui ir mokslui vakarinėse gubernijose vadovavo kunigaikštis Adomas Jurgis Čartoriskis (1770–1861), siekęs prijungti prie Lenkijos buvusias rytines provincijas, padalijimų metu patekusias į Rusijos imperijos sudėtį¹. Jis buvo Rusijos imperatoriaus Aleksandro asmeninis draugas, artimai bendradarbiavęs su juo, buvo Rusijos užsienio reikalų ministras (1804–1806). Vėliau, iš tų pareigų pasitraukęs, puoselėjo mintį paversti Varšuvos kunigaikštystę Rusijos įtakoje esančia Lenkijos karalija. Savo ruožtu imperatorius reikalavo Varšuvos kunigaikštystės dalyvavimo numatytame kare su Napoleonu. 1811 m. sausio 18 d. A. Čartoriskis rašė imperatoriui, jog reikia atkurti Lenkiją, o tam būtina: 1. Gražinti 1791 m. gegužės 3 d. Konstituciją, kuri esanti kiekvieno lenko širdyje; 2. Sujungti visas buvusias Lenkijos žemės vadovaujant Rusijai; 3. Atverti laisvos prekybos kelius². Aleksandras I 1811 m. sausio 31 d. jam atsakė, jog atkurta Lenkijos karalystė turėtų būti amžinai sujungta su Rusija ir iš Lenkijos turėtų būti išskirta Baltarusija taip, kad jos sienos būtų praves tos Dauguva, Berezina ir Dnepru³.

Adomas Čartoriskis siekė palaikyti lenkų tautinę sąmonę vakarinėse Rusijos gubernijose. Šiame jo plane buvo svarbu istorijos mokymas vidurinėse mokyklose ir Vilniaus universitete. Istorijos katedra 1803 m. buvo patvirtinta Aleksandro I, bet 17 metų ji neturėjo profesoriaus: svetimtaučio istorijos profesoriaus universitetas nenorėjo, o savų kandidatų nebuvo, nors konkursas tai katedrai užimti buvo paskelbtas dar 1803 m. Visi norėjo lenkų istoriko⁴. Universiteto vadovybė labiau rėmė technikos ir gamtos mokslus ir nesuprato Adomo Čartoriskio planų. 1808 m. rektorius Jonas Sniadeckis pasiūlė visai nebedėstyti istorijos universitete ir perkelti į vidurines mokyklas⁵. Adomas Čartoriskis 1809 m. rugpjūčio 3 d. atsakė jam ilgą ir piktą laišką⁶.

Vizituodamas Vilniaus universitetą, 1817 m. birželio mėn. jis susipažino su jaunuoju Leleveliu (1786–1861), kurio tėvas buvo vokiečių, motina rusė – Eva iš Šelutų giminės. Joachimasis augo Lenkijoje ir tapo didžiu lenku patriotu. 1801–1804 m. jis lankė pijorų mokyklą Varšuvoje, o 1804–1808 m. studijavo istoriją Vilniaus universitete. Jam didžiulę įtaką darė antikinės literatūros profesorius vokiečių Gotfridas Ernestas Grodeckas.

Universitete viešpatavo Švietimo epochos dvasia, kuria persiėmė ir J. Lelevelis.

Baigęs universitetą, jis nebuvo paliktas ruoštis profesūrai, o Tado Čackio suviliotas 1808 m. išvyko į tuomet garsėjančią Kremenecą (Volyneje) gimnaziją. Nusivylęs provincijos gyvenimu, 1811 m. jis išvyko į Varšuvą ir bendravo su įžymiais profesoriais Samueliu Linde ir Jurgiu Bandkie. 1815 m. Vilniaus universitetas J. Lelevelį pakvietė jau kaip garsėjančią Varšuvos istoriką ir bibliografą. 1815–1818 m. Vilniuje jis parengė senovės istorijos kursą, faktiškai pirmąjį Senojo pasaulio istorijos vadovėlį lenkų kalba. Keletas istorikų kartų mokėsi iš šio vadovėlio. J. Lelevelis atliko tai europiniu lygiu, sekdamas Bartholdu Georgu Niebuhru, tuomet įžymiuoju Berlyno universiteto profesoriumi, kuris skaitė Romos istoriją iš kritiškai aptartų pirmųjų šaltinių. 1818 m. J. Lelevelis, baigęs senovės istorijos kursą, užrašė: „Žemiečiams lietuviams mano trijų metų studija“⁷. J. Lelevelio pažiūras į antikos istoriją formavo jo didelė erudicija, o jo žinios buvo jungiamos su Švietimo filosofijos sistema, bet savos istorinės filosofinės sistemos jie nesukūrė.

J. Lelevelis, susiformavęs istorikas, 1818 m. Vilniaus universitete negavo profesoriaus vardo. Motyvas – per jaunas. Tiesa, 1815 m. sausio 11 d. švietimo ministras sutiko leisti J. Leleveliui skaityti paskaitas, bet tik iki tol, kol bus išrinktas istorijos katedros profesorius⁸. Ambicingas

J. Lelevelis paliko Vilnių ir antrą kartą išvyko į Varšuvą. Ir pats A. Čartoriskis neįvertino nei jaunojo istoriko nuopelnų, nei jo pažiūrų į istoriją.

J. Lelevelis dažnai pareiškėdavo savo pažiūrą į istoriją. Dar būdamas studentu Vilniuje, jis pažino Švietimo epochos autorius, skaitė Antoino Ferrando „L'esprit de l'histoire“, taip pat Lengnet du Fresnoy, kurio veiklą jis turėjo savo bibliotekoje. Iš vokiečių jis žinojo A. Herena. Jau tuomet J. Lelevelis suprato, kad Lenkijos istorija Švietimo epochos požiūriu dar nepradėta rašyti. 1809 m. viename laiške jis rašė: „Nuo seno pamėgęs istoriją, iš pradžių griebiausi geografijos, chronologijos ir genealogijos, vėliau – filosofinės istorijos, su kuria susipažinęs įsitikinau, jog arba visai jos nepajėgus būsiu pažinti, arba ją pažinsiu labai negreitai. Neturiu mintyje tapti metraštininku, bet, pažinęs Grodeką, ėmiausi istorinės kritikos ir todėl, kad Vilniuje radau geriausią madžiagą tautų istorijos pradžiai, ėmiausi ją tyrinėti. Kad tai naudingas darbas įrodo visi Čackio darbai⁹. Laiške, 1816 m. rašytame tėvui, skaitome: „Istorijos kursai yra reikalingesni negu filosofija ar technologija“¹⁰. Jis siūlė universitetui įkurti dvi istorijos katedras – visuotinės ir Lenkijos istorijos. Ten pat apgailestavo: „Istorijos mokėjimas yra taip paniekintas, taip iškreiptai vetinamas, bet taip mūsų tautai reikalingas“. O 1818 m. jis rašė, kad „istorija taip reikalinga būtent lietuvių tautai, kad niekas negali jos pakeisti“¹¹. Čia pat jis atsiribojo nuo senosios istorijos sampratos: „Mano darbai nėra senojo Niemcevičiaus užrašai, nėra mitai“.

Laimėjęs konkursą, 1821 m. liepos 15 d. J. Lelevelis trečią kartą atvyko į Vilnių ir tapo istorijos katedros profesoriumi. Konkurso referato tema buvo „Apie istoriją, jos išsišakojimą ir apie mokslus, kurie yra susiję su istorija“. Jo konkurentu konkurse buvo Paulius Onacevičius. Apie J. Lelevelį Taryboje buvo pasakyta: „Žino tautų ir šimtmečių istoriją ir dėsto ją iš atminties“. Iš 13 profesorių universiteto Taryboje už J. Lelevelį balsavo 12. Bet ir trečią kartą Vilniuje jis išbuvo neilgai – iki 1824 m. rugsėjo 6 d., kai dėl filomatų bylos jis buvo pašalintas ne tik iš universiteto, bet ir iš Lietuvos. Vilniuje J. Lelevelis gyveno per 3 kartus iš viso 10 metų, iš to laikotarpio universiteto profesoriumi buvo pastaruosius 3 metus. 38 metų J. Lelevelis paliko Lietuvą visiems laikams. Tik jo palaikai 1929 m. buvo pervežti į Vilnių ir palaidoti Rasų kapinėse. Dar 1818 m. jis rašė: „Išvykti iš Lietuvos niekada nenorėjau“. Vilnius buvo jo jaunystės miestas. Tolimoje emigracijoje, kaip liudija J. Karlovičius, jau senas J. Lelevelis (1859 m.) prisiminė, jog „mėgo kalbėti apie politiką, apie gerus laikus, praleistus Vilniuje, apie lenkų reikalus, apie mūsų kalbą“¹².

Kas siejo J. Lelevelį su Lietuva? Visų pirma jo mokslo darbai, pradėti Vilniuje. Apie tai jau rašė Tadas Korzonas¹³. Dar 1805 m. istoriko

Tomo Husaževskio seminare studentas J. Lelevelis kalbėjo apie Lietuvos pradžią, Jogailaičių dinastiją. Netrukus jis pradėjo diskusiją su Vilniaus kanauninku Ksaveru Bogušu dėl lietuvių, kilusių iš herulių, ir nepabūgo prieštarauti įžymiam autoritetui. J. Lelevelis palaikė ryšius su žemaičių keistuoliu Dionizu Poška. J. Lelevelis rašė – tegu lietuviai patys užsiima lietuvių kalbos ir istorijos studijomis.¹⁴ Po to jį sudomino slavų-sarmatų atsiradimas. „Daug man padėjo tame Grodekas, kadaise Pulavuose, dabar Vilniuje“. Ar ne paskui Grodeką Lelevelis atvyko į Vilnių? 1823 m. sausio 2 d. J. Lelevelis pateikė rankraštį „Trumpa Lietuvos kunigaikštystės istorija nuo pasakiškų laikų iki galutinio susijungimo su Lenkija“ 84 lapų¹⁵. Rankraštis nesurastas. Tikriausiai tai buvo jo „Dzieje Litwy I Rusi“ prototipas. Vilniuje Zavadskio spaustuvėje jis išspausdino savo ankstyvuosius darbus „Rzut oka na dawność litewskich narodów i związkach z herulami“. 1808. „Hystoryka“ 1815, Dzieje starażytnie. 1818. „Badania starożytności we względzie geografii“ 1818. J. Lelevelis rašė apie gerą ir greitą Vilniaus spaustuvininkų darbą ir ilgą atidėliojimą Varšuvoje. Tai buvo viena iš priežasčių, kodėl J. Lelevelis nenorėjo būti Vilniuje. Viena me laiške jis rašė: „Mano persikėlimas į Vilnių ir mano pareigos ten neatitraukė manęs nuo istorijos, nes galėjau toliau dirbti, lengvino tą darbą galimybė spausdinti tiek seniai parašytus, tiek ir naujus darbus“¹⁶.

Vilniuje vyko jo gyvas visuomeninis darbas. 1822 m. vasario 19 d. jis rašė motinai: „Žmonės kalba, kad nebuvo tokio atvejo, kai kas nors yra universitete ir nebūtų Lelevelio, vanduo ar ugnis, vis vien jie ten“¹⁷. J. Lelevelis buvo neprarastas visuomeniškas žmogus. 1806 m. J. Lelevelis (rektoriumi Tvardovskiui pasiūlius) įkūrė studentų draugiją „Towarzystwo nauki I umiejtności“, kuri vėliau virto filomatų draugija. 1815 m. jis įkūrė ir buvo redaktoriumi „Tygodnik Wileński“, o 1818 ir 1824 m. jis peržiūrėjo ir gerokai perdirbo istorijos vadovėlį mokykloms, parašytą Todoros Vagos. Ta proga J. Lelevelis rašė P. Onacevičiui, kad Zavadskis turi iš naujo perspausdinti Vagą¹⁸. Kas N. Vagos buvo išspausdinta, anot J. Lelevelio, nuėjo į makulatūrą¹⁹. Be to, jis gerokai papildė Lenkijos istoriją Lietuvos istorijos faktais. Tai buvo Lenkijos istorijos vadovėlis, iš naujo išleistas 1818 ir 1824 m. visos Vilniaus švietimo apygardos mokykloms kaip Jeronimo Strojnovskio prigimtinės teisės ar Bonifaco Jundzilo botanikos vadovėliai.

J. Lelevelis 1821 m. atvežė iš Pulavų į Vilnių pirmojo Lietuvos Statuto kopiją ir prikalbėjo profesorių Igną Danilavičių, kad jis užsiimtų jo tyrimu ir išleidimu. Kiek vėliau jis rašė: „Pats sukomplektavau lietuvių įstatymdavystės paminklus, kuriuos Danilavičius parengė spaudai, o Tytus Dzialinskis dengia kaštus ir rodo rūpestį“²⁰. Kai šis Lietuvos teisės šal-

tinijų tomas 1841 m. buvo išspausdintas, Lelevelis su nuoskauda rašė Leonardui Chodzka: „Lietuvos Statutas išėjo. Leidėjas Dzialinskis neišdrįso mano pavardės paminėti“²¹. Kai 1822 m. buvo įkurtas komitetas versti Lietuvos Statutą į rusų kalbą, J. Lelevelis tapo to komiteto nariu. 1822 m. jis pradėjo polemiką su Karamzinu ir Naruševičiumi. Ta polemika jis sulaukė didelio pripažinimo Rusijoje.²²

J. Lelevelis kartu su savo mokytoju E. G. Grodecku ėmėsi Vilniaus universiteto bibliotekos komplektavimo. Vėliau, būdamas emigracijoje, pareiškė, jog jo „geografijos rinkiniai turi būti Lietuvoje“, nes „pirmoji mintis rinkti geografinius rinkinius ir pirmieji mano darbai buvo Vilniuje išleisti“²³.

Šis jo noras yra įvykdytas ir jo surinkti geografiniai atlasai yra saugomi Vilniaus universiteto bibliotekoje. Ir ne tik tai. Čia saugoma jo asmeninė biblioteka ir rankraščiai (Fondas 12). J. Lelevelis tik atsisakė būti cenzoriumi. Bet 1822 m. jį privertė juo būti profesoriams nubalsavus.²⁴

Su Vilniumi J. Lelevelį siejo ir jo draugai. Nuo studentiškų laikų jis gerbė profesorius Grodeką ir Bobrovskį. Grodeką jis vadino „šviesiu, darbščiu ir tikru mokslininku“. Gerbė jis ir piešimo profesorių Joną Rustemą, matematiką Tomą Žickį, fiziką Juozą Mickevičių, botaniką Bonifacą Jundzilą, prigimtinių teisės profesorių Simoną Malevskį ir kt. Bet ypač jis gerbė Stanislovą Moniušką. „Aš buvau ir esu Moniuškos draugas ir žinau visas jo paslaptis“, – rašė J. Lelevelis. Su savo bendraamžiais – Ignu Danilavičiumi, Pauliumi Onacevičiumi ir Kazimieru Kontrimu – taip pat artimai bendravo. J. Lelevelis rašė, kad Varšuvos universitetas davė jam profesoriaus vietą dėstyti Lenkijos istoriją (1821 m.), bet J. Lelevelis pasirinko Vilnių. „Nepaprastai būtų gera, kad galėčiau palikti Vilniuje.“ Bet J. Lelevelis labai gerbė savo draugą Paulių Onacevičių ir, laimėjęs konkursą istorijos katedrai užimti, pasiūlė jam atskirą diplomatikos ir statistikos kursą. Konkursas neišskyrė dviejų draugų, o dar labiau juos suartino.²⁵

J. Lelevelis buvo įžymus pedagogas. Jis dėstė istoriją iš atminties, pažino tautų charakterį, jį subtiliai suprato. Auditorijoje jis buvo labai populiarus. Jo inauguracinis referatas, perskaitytas Vilniuje 1822 m. sausio 21 d., vadinosi „Apie lengvą ir naudingą istorijos mokymąsi“. Ta proga Adomas Mickevičius išsakė daugelio klausytojų mintis eileraštyje „Joachimui Leleveliui“ – „Na swiętym dziejopisa, jasniejąc wszędzie. Wskazujesz nam co było, co jest I co będzie“.

Nepaisant visuotinai pripažinto jo pedagogo talento, pats J. Lelevelis labiau vertino mokslinę ir visuomeninę veiklą. „Įkyrus tas pedagoginis

darbas“, „įkyri pareiga“. Vilniuje J. Lelevelis vienas skaitė visus istorijos kursus: 1821/22 m. m. – senovės, 1822/23 m. m. – viduramžius, 1823/24 m. m. naujuosius šimtmečius ir dar pagalbines istorijos disciplinas.

J. Lelevelis buvo pirmas Lietuvoje istorikas, kuris ėmė aiškinti istorijos uždavinius ir metodą. Jis neapsiribojo politine istorija, o analizavo kiekvienos epochos atskirų tautų ūkio ir kultūros istoriją. Tautos istorijoje jis ieškojo paralelių (pavyzdžiui, Lenkijos ir Ispanijos istorijoje). Jie neteigė nė vienos vienalaikės istorijos filosofijos. Bet neabejotinai jis priklausė Švietimo filosofijai. Taigi Švietimo, arba racionalizmo, epochai jis priklausė, nes 1. Nagrinėjo agrarinės reformos programą ir teigė valstiečių išlaisvinimo būtinumą; 2. Įžvelgė krašto ūkio pažangą per miestų istoriją; 3. Lygino tris Lenkijos konstitucijas (1823 m. Paryžiuje išleistas darbas) 1791, 1807 (Napoleono kodeksas ir 1815 (Lenkijos karalystės konstitucija); jis tvirtino, kad kiekvienas žmogus yra sukurtas politiniam gyvenimui, kad būtinas respublikonizmo pagrindu valdžios padalijimas, kad būtina suteikti miestams nuosavybę, visiems žodžio, spaudos ir religijos išpažinimo laisvę, naikinti luomus (§114). Anot jo, senoji Lenkija atgimė „per prancūzų šviesos įtaką“. Nors ir kaip norėjo pabrėžti 1791 m. konstitucijos vertę (skelbė ją dar nepriklausoma tauta (§98), J. Lelevelis turėjo pripažinti, jog kitos konstitucijos pažengė toliau luomų naikinimo linkme.

J. Lelevelio naujųjų laikų istorizmas, atsiradęs XVIII a. Švietimo epochos filosofijos pagrindu, teigė tautų ir epochų nepakartojamumą. Istorijos šaltinių, visų pirma dokumentų, o ne naracijų, kritiką siejo su epochos filosofija. Bet racionalizmas XVIII ir XIX a. riboje virto istoriniu romantizmu, t. y. irracionalia istorinio proceso interpretacija (Thierry). Visų pirma imta ieškoti gamybinėje ir kultūrinėje tautų veikloje bendražmogiškų vertybių – „tautos dvasios“. J. Lelevelį sieja su romantizmo epocha dar ir jo lenkų demokratijos ideologija, tariamai įgimtas lenkų respublikonizmas, slavų bandruomenė (gmina), davusi, anot jo, ir bajoriškai demokratijai pradžią. J. Lelevelis siekė parodyti tautų integracinius procesus ir jų istorijos skirtumus, palankias ir nepalankias sąlygas civilizacijos raidai. Senovės rytų kraštuose jis įžvelgė ribotą ir primityvią visuomenę, nes joje viešpatavo kastos, despotizmas, teizmo dvasia. Tuo tarpu Graikijos ir Romos istorijoje jis įžvelgė didelę pažangą ir jauną civilizaciją, kuri pralenkė Rytus. Viduramžiams (565 m. Justinjono mirtis – 1453 m. Konstantinopolio žlugimas) jis priskyrė dinamizmą, laisvę, tautų ir suverenių valstybių atsiradimą, krikščionybės paplitimą. Jis išskyrė dar tautų pavergimą Romos imperijoje. Kryžiaus karus ir intelektualinio gyvenimo pagyvėjimą XI–XIII a. ir pagaliau tautiškumo suverenumą ir nepriklausomybės siekimą XIII–XV a. Naujuosius laikus jis dalijo taip:

1. 1492–1660 m. minties sekuliarizacija Europoje, išsivadavimas iš integracinių procesų; 2. 1660–1780 m. šiaurės protestantiškų valstybių dinamiškumą lyginant su katalikiškais pietų Europos kraštais ir 3. 1786–1850 m. absoliutizmo, egoizmo ir revoliucijų laikas. J. Lelevelis vertino istoriją kaip žmonijos pažangos kelią. Šio progreso pagrindinis stimulus – įgimtas žmonių noras tobulėti. Todėl jis ir siekė nustatyti, kas padėjo žmonėms tobulėti ir kas trukdė jų aktyvumui. Kiekvienoje tautoje jis ieškojo moralinių ir politinių žmonių veiklos sąlygų. Visiškaas kūrybinių jėgų atsipalaidavimas, anot jo, buvo galimas tik politinės ir minties laisvės sąlygomis. Despotizmas ir pavergimas stabdė pažangą ir sudarė sąlygas žmonių pasyvumui.

J. Lelevelis sukūrė originalią teoriją apie skirtingus feodalizmo raidos kelius: Vakarų šalyse buvo didesnė Romos imperijos įtaka, ir kur vystėsi alodinė sistema (žemės nuosavybės sistema), o per ją atėjo ir feodalizmo triumfas su asmenine priklausomybe ir tarnybomis. Rytų Europoje dėl vėlesnės ten civilizacijos pasiliko ilgiau „bendruomenis žemės valdymas“. Tai buvo antipodas feodalizmui. Feodalizmas atsirado Rytų Europoje vėliau, per senjorinę vasalinę sistemą, t. y. valstybės žemių ir žmonių dalijimą vasalams.

Kita jo visuotinės istorijos koncepcija buvo apie religines ir politines kovas XVI a., padidėjusį merkantilizmą XVII a. ir ankstyvąsias revoliucijas. Jis skyrė daug dėmesio Reformacijos pergalei Vokietijos ir Skandinavijos šalyse, kurios po to nuėjo spartesniu ūkinės raidos keliu negu tos šalys (Ispanija, Austrija, Lenkija), kur laimėjo kontrreformacija. J. Lelevelis neigė absoliutizmą kaip politinę santvarką su jo egoizmu, pagimdžiusiu revoliucijas.

J. Lelevelis buvo europinio masto istorikas, išplėtęs istorijos proceso supratimą į materialinę ir dvasinę tautų kultūrą, istorijos šaltinių apimtį, panaudojo jų lyginamąjį ir tipologinį metodus. Jo mokslinė veikla ir darbai susilaukė europinio pripažinimo. J. Lelevelio dėka Vilnius tapo plačiai žinomas kaip istorijos mokslo centras ir šiuo požiūriu aplenkė Varšuvą. J. Lelevelis įtraukė į visuotinės istorijos kursą Lenkijos ir Lietuvos istorijas. Pastarųjų istorijos kursų universitete dar nebuvo. J. Lelevelis rašė mokslo darbus iš Lenkijos ir Lietuvos istorijos ir parengė jų sintetinius kursus.

Originali jo pažiūra į Lenkijos istoriją. Jis išskyrė tris Lenkijos istorijos periodus: 1. Nuo Vladislovo Lokietkos iki Jogailaičių dinastijos pabaigos XIV–XVI a., t. y. trijų šimtmečių **Lenkijos žydėjimo laikotarpis**. Kas būdinga šiam periodui? Karalius, anot jo, savo valdžia vienijo provincijas (Mozūriją, Prūsiją, Livoniją, federaciją su Lietuva), įsigalėjo

demokratinė valdymo forma – bajoriškoji demokratija ir tikiybinė tolerancija.

2. Lenkijos smukimo laikotarpis – XVII–XVIII a. vidurys pasireiškė „nuostabių teritorijų išsiskyrimu“, „harmonijos visuomenėje nebuvimu“, „piktnaudiška bajorų demokratija“ ir „aristokratijos įsigalėjimu“, „politinė mirtis“ apėmė Lenkiją, kai valdė svetimų – vazų ir saksų dinastijų karaliai.

Šis periodas dar pasižymėjęs moralės smukimu, minties, žodžio, spaudos laisvės varžymais, kai „lenkų protus užvaldė jėzuitai“.

3. Laikotarpis, prasidėjęs nuo XVIII a. vidurio – Lenkijos atgimimas. Šiai epochai būdinga luomų naikinimas, valstybės valdžios reformos Švietimo idėjų pagrindu.

Lietuvos istorija J. Lelevelis domėjosi nuo studentiškų laikų. Universitete jis rašė jau Lietuvos istoriją iki 1569 m., o 1838 m. jis išleido „Dzieje Litwy i Rusi“, po to 1861 m. Paryžiuje lenkų ir prancūzų kalbomis.

J. Lelevelis, kaip ir prieš jį A. L. Šleceris, pirmieji atmetė teoriją, kilusią humanizmo epochoje Lietuvoje apie lietuvių valdančiosios dinastijos kilmę iš romėnų vado Palemono I m. e. amžiuje. Jie pavadino tai „pasakišku pasakojimu“. J. Lelevelis paneigė ir kitą XVI a. humanistų sukurtą mistišką teoriją apie lietuvių kilmę iš alanų arba iš germanų giminės herulių. Šią teoriją propagavo tuomet pripažintas autoritetas Vilniaus katedros prelatas Ksaveras Bogušas. Lietuvių kilmės klausimas tais laikais buvo itin sudėtingas, nes nebuvo dar archeologijos, antropologijos, lingvistikos, etnologijos ir kitų mokslų duomenų, kuriais remiasi šių dienų mokslas. J. Lelevelis pasinėrė į senovės lietuvių mitologiją ir religiją. Jis paneigė XVI a. humanistų sukurtą lietuvių dievų ištisą sistemą, kurią populiarizavo jo amžininkas Teodoras Narbutas.

Nors ir jo laikais nebuvo dar studijų (A. Miežinskio ir A. Briuknerio) apie lietuvių pagoniškąją religiją ir mitologiją, J. Lelevelis pajėgė išskirti pagrindinius lietuvių dievus – saulę, mėnulį, perkūną, ugnį, žaltį – namų dvasią ir dievus antraeilius – globėjus – derliaus ir kt.

Socialiniu požiūriu jis iki XV a. Lietuvoje įžvelgė vien „laisvus žmones ir vienai teisei pavaldžius“. Socialinę nelygybę atnešę į Lietuvą, anot jo, vokiečiai. Feodalinę sistemą Lietuvos kunigaikščiai (Gediminas) priėmę iš vokiečių ir nešę į rusų žemes. Lietuvos valstybė, kaip politinė struktūra, atsiradusi „iš savųjų miškų“. Mindaugo tėvą Ringoltą jis „įkurdino“ Kernavėje, o jo sūnų Mindaugą – jau Slonime ir Naugarduke. J. Lelevelis dar neturėjo nei Volynės, nei Eiliuotųjų Livonijos kronikų, nei popiežiaus bulių.

Vokiečių ordino atsiradimą prie Baltijos jis vertino neigiamai. „Atsirado žiauri priespauda ir vergija“, – rašė jis. Ordinas pavergė ir išnai-

kino prūsų tautą, o Lietuva „išaugo ir geležimi apsiginklavo“ apgynė savo nepriklausomybę. Tai labai artima mūsų lietuvių istoriografijos teiginiui. Vokiečių riterių žygiai, „Kryžiaus žygių pretekstu patraukė ir vokiečių tautą po riterių vėliava“, – rašo J. Lelevelis. Jis neatmetė to meto religinio fanatizmo ir jo įtakos karams prieš lietuvius.

Lietuvių-rusų santykių istorijoje J. Lelevelis pirmasis iškėlė mintį apie lietuvių valdančios dinastijos atstovų ir bajorų nutautinimą „wynarodowienie“ rusų žemėse.

Lietuvos ir Lenkijos uniją J. Lelevelis vertino įvairiapusiškai. Jis pastebėjo, kad Lietuva, nepaisant jos teritorijos padidėjimo, nuolat turėjo kariauti su Riuriko palikonimis, mongolais-totoriais ir Ordinu. Jai grasi- no Lenkija ir Vengrija. Ją supo iš visų pusių krikščioniškosios šalys. Štai dėl to ji ėmė ieškoti sąjungos su Lenkija. Be to, Lietuvos bajorai, „kurie liaudį turėjo savo pavaldinystėje“, siekė unijos su Lenkija ir lenkų bajorų privilegijų.

Sutelkęs savo dėmesį į socialinius klausimus, J. Lelevelis net pamiršo, jog ši unija visų pirma buvo nukreipta prieš Vokiečių ordiną. Be jos buvo neįmanoma ir Žalgirio pergalė. Ir tai buvo tuomet pažangu, 1385 m. Krėvos sutartis tik pradėjo uniją. Ji buvo baigta 1569 m. Liubline. Liublino uniją J. Lelevelis aiškino Lietuvos bajorų, stojusių prieš Lietuvos ponus, pasipriešinimu. Bajorams pasitaikė proga ir jie pasinaudojo Livonijos karu ir atsisakė jame dalyvauti tol, kol Lietuvos ponai nepadarys kompromiso su Lenkija. Bajorai siekė Seime politinių teisių, kokias turėjo lenkų šlėktos. Ši jos tezė lieka ir šiandien istorijos moksle.

J. Lelevelis stojo Lenkijos pusėn tuomet, kai susidurdavo Lenkijos ir Lietuvos interesai. O labiausiai jie susidurdavo Ukrainoje, iš pradžių XIV–XV a. Volynėje dėl Vladimiro ir Lucko sričių, o XVI a. dėl Kijevo. Beje, nuo to, kaip buvo vaizduojama senojo Kijevo istorija, galima istorikus priskirti tautinei istoriografijai. Lietuviai nuo Lietuvos metraščių laikų iki Kojelavičiaus manė, jog tik vieni lietuviai, jų dinastija valdė Kijevą. O J. Lelevelis aiškino, kad Kijevą, nors ir trumpai, valdė anksčiau Boleslovo vietininkai, ir neigė Maskvos ir Lietuvos kunigaikščių pretenzijas į Kijevą.

J. Lelevelis gyveno tuomet, kai iš kronikinių aprašymų rutuliojosi istorijos mokslas. Jam atsirasti reikėjo: 1. istorijos šaltinio kritikos; 2. originalios istorinių faktų sintezės. Tuo žingsniu Lietuvoje pirmasis žengė J. Lelevelis. J. Lelevelio naujųjų laikų istorizmas atsirado Švietimo epochos pagrindu. Šios epochos filosofija teigė tautų ir istorijos epochų nepakartojamumą, o tai J. Lelevelis ir siekė išaiškinti.

HISTORIOGRAPHY IN VILNIUS UNIVERSITY FROM 1803 TO 1832: BETWEEN EDUCATION AND ROMANTICISM

MEČISLOVAS JUČAS

Summary

Professor Joachim Lelevel worked at Vilnius University between 1815–1818 and 1821–1823. He lectured a course on universal history, that was printed (*Wykład historii powszechnej*. t. 1–5). He followed the contemporary French and German historians Antoin Ferrando, Lenglet de Fresnoy, Bartold Georg Niebuhr, and Arnold Heeren, but he was also very original, too. In Vilnius he created an understanding of the historical science of the Enlightenment. It was based on the philosophy of the Enlightenment and historical documents. The aspiration of humankind for perfection and solidarity was declared an object of historical science. He saw the progress of humankind in education, as man's ethics and power was dependent upon it. He considered the human mind as the main criteria of truth. He thought that each nation had a specific "soul of the nation," but it was different, depending on the epoch, therefore, history is not to be mechanically divided using dynasties, but into epochs where the previous "soul of the nation" changes, vanishes, and the new "soul of the nation" appears. One has to look after it in the statute, politics, social system, and habits of the people. J. Lelevel pointed out the steps of the evolution of different nations and the variability of their lives. He explained it according to different climater, traditions, and ways of lives of the nations. The full release of creative potentials is possible only with political freedom and freedom of mind. Despotism and slavery limits the progress of society while democracy stimulates it. He formulated an ideology of democracy in the begining of the XIVth century and looked for it in history. J. Lelevel divided universal history into the following epochs: Ancient Orient, Roman and Gruk, and the Middle Ages (VI–XV). He stressed Christianization and feudalization (of different Western and Eastern models), and, in the New Ages (XVI–XIX century), absolutism and revolutions. He compared patterns of national histories. For the first time, the course of universal history included the history of Poland and Lithuania with one work, "*Dzieje Litwy i Rusi*," dedicated to the latter. He collected documented materials of Lithuanian history, and they were published under the name of T. Dzialinski, "*Zbior prav litevskich*."

Nuorodos

¹ Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego. 1905. T. 2. *Memores du prince Adama Czartoryski*. Paris. 1887. J. Bieliński. *Żywot ks. Adama Jerzego Czartoryskiego*. W. 1905. s. 126.

² Pamiętnik ks. Adama Czartoryskiego. 1905. T. 2. S. 151, 157.

³ Rusų kalba tekstas yra VUB. F. 13. B. 183. P. 32–75.

⁴ Apie Adomo Čartoriskio prolenkišką politiką pastaruoju metu rašė Daniel Beauvois. *Sumizres et societé en Europe de l'Est. L'Universite de Vilna et les écoles polonaises de l'Empire Russe (1803–1832)*. Paris. 1977. T. 1, 2.

⁵ VUB. F. 2. KC. B. 238. L. 603.

⁶ Ten pat. KC. B. 10. L. 33; B. 302. L. 13a–14.

⁷ Lelewel J. Wykłady kursowe z historii powszechniej w uniwersytecie Wileńskim. T. 1–5. Warszawa. 1850. J. Lelewel. *Dzieła*. 1959. W. T. 3.

⁸ VUB. F. 2. B. 28. L. 228–230.

⁹ Listy Joachima Lelewela. Poznań. 1878. T. 1. S. 147.

¹⁰ Listy... S. 261.

¹¹ Listy... S. 301.

¹² LVIA. F. 1135. Ap. 10. B. 171. L. 70a.

¹³ *Kwartalnik Historyczny*. 1897. R. XI. S. 257–300.

¹⁴ Słowikowski J. J. Lelewel krytyk i autor podręczników historii. W. 1974.

¹⁵ LVIA. F. 721. Ap. 1. B. 74. L. 171a.

¹⁶ VUB. F. 12. B. 119.

¹⁷ Listy... S. 352.

¹⁸ *Historia książąt i królów polskich krótko zebrana*. Suprasl. 1767. czyli „Krotkie zebranie historii i geografii Polskiej“.

¹⁹ VUB. F. 12. B. 162. L. 1, 3.

²⁰ Listy emigracyjne. T. 1. S. 131.

²¹ Ten pat. T. IV. S. 240.

²² Popkov V. *Polskij učenij i revoliucioner Ioachim Lelevel*. M. 1974.

²³ Listy... S. 352. Listy emigracyjne. T. 7. S. 325.

²⁴ VUB. F. 2. KC. B. 260. L. 9.

²⁵ Liudija J. Iwaszkiewicz: MAB. F. 9. B. 3037.